

Atzizkiak izen kente bilakatzen direnean zubereraz

TXOMIN PEILLEN

(PABE)

Adieraziaren bospasei sailetan zubererak hizkuntza jokabide bereziak baditu: 'eduki-ezeduki' 'gustatu-ezgustatu' 'leku', 'neurri', 'geroaldi', alorretan, alegia atzizkiak; aditz, izen, izenlagun bilaka ditzakeela, gehienetan atzizki iturria (?) moztu gabe.

1. Gastronomía sailean

Itsasaldean hasi zen eta Iparralde barneko gazteen artean erdal kutsu bat hedatzen ari da, zeren frantsesari berdin zaion aditzetan 'j'aime ma femme', *emaztea maite dut* eta 'j'aime le fromage' *gazta on zait* eta 'j'aime ce spectacle', *ikusgarri hau gustatzen zait*. Zehaztasun-ez hori ta hizkera nahasketa hau euskarara igaro da:

gazna maite dut, kantu hori maite dut

egunero hizketetan eta irratietan entzuten bait dira; bai jendeez mintzo ez direlarik ere, gauzez diote 'maite dituztela'.

Zuberoan, kutsu hori ez da gehiegi sartua —noiz arte?— eta hain zuzen baliapide ugari daukatelako horien adierazteko; noski, euskaldun askoren moduan badakite, *gustatzen zait* eta *hon zait* erraten, baina atzizkiz eta atzizkietatik ateratu hitzez baliatzen dira, nabarduren adierazteko.

1.a. *-koi,-koi,-oi*

Atzizki gisa ez da Zubereraren berezitasuna, nahiz eratorrizko hitz ainitz eman dezakeen, euskalki horretan.

ardo + koi: ardanoi ('ardozele porrokatua')

aragi + koi: ark(h) oi ('aragiari biziataua')

gatz + gatzkoi ('gatzari emana')

lürkoi ('haur lur jalea')

Gaitzespen nabardura du atzizki horrek.

Atzizkitik aditzera igaro da, agian, *khoitü*, *koitü* sortuz eta *izan*-ekin erabiltzen dena:

koi zira? Bai, koi nüzü (niz, nün, nük)

1.b. *-kari, -ari, -zale*

Lehen atzizki *k* epentesisdunak gutxi gora behera 'zale' esan nahi du, gaitzespenik gabe, baina bakarrik gastronomiaz hitzegitean¹; hemen bisemia batek atzizkia baztertuxe du erabilera batean, zeren *eznekari* gehienetan *esneketari* baita 'saltzen edo erosten duena esnea'; berdin *ardukari*.

Halere atzizkia hitz bilakatzen delarik, ez du sekulan sal-eroste adierazirik, *kari* ('zale'), *karitü* ('zaletu')

Kari zira? Bai hanitx kari nüzü, ardü
hatsarrean ez zitazün hon, orai karitü nüzü.

Igurukitzen zen, beharbada, gipuzkeraz bezala zubereraz, *-zale, zaletu*-rako pausua emango zela, baina ez da hala gertatu, nahiz zuberotarrek atzizkia ezagutu, adierazgarritasun arazoa sortuko baitzuen, euskalki horretan *zal(h)e, 'laister'*, baita.

Beste euskaldunen adieraziarekin darabilate *arduzale, hurzale, goxozale* eta hola-koak gaitzespenik gabe, baina gorago *-kari* ikusi baitugu ez ditu zuberotarrak *-zale* ta *-kari* beti bereizten eta dio *arrantzale*, ta *arrantzükari* (batzuen ustez *arrantzükaria* da, mementoan ihardun horretan ikusten dena, *arrantzalea* berriz asko emana dena horretara).

Zubereraz ez baita *-zaile* ta *-zale* bereizten *mintzazale, elestazale* hitzek ez dute esan nahi gorago ikusi bezala, gustoarekin eta atseginez egiten dutela baina *-zaile, -le*, norbaitek egiten duela baizik².

Atzizki legez *-kari* polisemiaduna da eta *-ari*-rekin aldikatzen, txandakatzen da, hirugarren sektoreko ihardunak adierazteko: *dantzari, kantari, pelotakari, koblakari, kartakari, jokülari* baina beste alor batetan ere *-ketari*-ren ordezko, lehen sektoreko lantxoetan, urte guztiko daitezken lanetarako: *bedakari* ('belar egile', 'itzultzaile'), *zurkari, egürkari, harrikari, iratzekari* ('garo biltzaile') *onddokari* eta hola-ko. *Ketari* ordea, ez da zubereraz agertzen.

Ari noski, euskara gehienez bezala, atzizki izatetik aditz izatera igaro da, eta esangura zabala dauka, norbaitek galdetzen badu: *zer a(r)i hiz?* Ez du galdetzen bakarrik zer lan egiten duen, baina zernahi egiteko delarik ere paseatzea, etxera sartzea, geldirik egotea, pentsamendukan izatea eta abar. Hain zuzen *ari*-k bere zentzu zehatzagoa bildu behar badu, zubereraz *aktore* esateko *arizale* bitxia sortu digu³.

(1) Zubereraz *k* ez da epentetikoia, *-ka* atzizkiak eman du *-kari*.

(2) Halaz ere *-zale* baino gehiago *egile-gile* erabiltzen da bigarren sektorean 'gauza bat egiten duenaren' aipatzeko: *oskigile* ('zapatain'), *espartinegile* ('abarketagin') *ogiegile, ehüle* ('ehun egile') eta hola-kotan. Atzizki gisa *-gin* gutxi dago zubereraz: *bargin, emagin/emagintsa*, hala norbaitez mintzo esaten da, gero lanpidearen aipatzeko, noski, zubereraz *-goa* gaineratu behar da: *oskigilegoa, bargingoa* eta abar.

Gero lanpidez ala ez norbait zerbaiten egiten ari delarik *-kari* erabiltzenago da, gorago ikusi moduan.

(3) *Ari*-ren kasuan, eta ez atzizki baita aditz gisa zubereraz erabiltzen delarik muga hestu batzuek dauden auzo euskalkietan ez daudenak (ik. L. N. *aritu, ari izan, aritzen, aritu/ariko*) zubereraz zerrenda hau dago:

iraganaldian: *erauntsi dü*
orainaldian: *a(r)i da*
geroaldian: *a(r)iko da*

Kontuz bokalarteko *r* ez da gehiago ahozkatzen.

Erauntsi-ren kasua bitxiago da, zeren ez baita atzizkia ta *ari*-ren lekua har dezakeen; bere beste adierazia haro ta eguraldi hiztegian aurki genezake: *el(h)ür erauntsi*, *ebi erauntsi*, *harri erauntsi*, *barazuza* edo *tzitzer erauntsi*. *Erauntsi*-ren erabilera bikun horrek suposa lezake, eguraldiaren aldaketak norbaiti egoizten zaizkiola, *egile* bat daukatela erabileraz, *ari* baina mugatuago da⁴.

Erauntsi eta *ari*-ren sema berdinen artean egiteko baten errepikapena balegoke, zeren euriak iraupenezko izatea baldin badu, halaber *erauntsi* ('gelditu gabe hitzegin L.') eta ('gelditu gabe kanpaiak, musikak jo'). Halere *erauntsi-k*, 'jasa, zaparrada, indriska' adierazia baldin badu ere horrek ez du baztertzen, *ebia ari da* esatea⁴. *Erauntsi*-ren konotazio horrek, beharbada, *iraun* aditzarekin zerikusia du.

Bai, *-ari* atzizkia latinetik etorria izateak ez du inolako garrantzirik, gure hizkuntzak mailegatzean bere egitura ta morfo-sintaxis legeak ez baititu hautsi ez eta murriztu, ia erabilera batzutan jatorrizkoarekin ez du asko ikustekorik⁵.

1.c. Erdarazko 'que tiende a' 'qui a tendance à'

Adierazteko, gaitzespen arin batez, beste atzizkia daukagu euskaraz eta zubereaz ere bizi-bizirik dagoena, *-kor*, eta horrek ez du aditzik eman, orainarte, ez bait **kortu* aditzik agertu, baina bai

aholkor (*ahalgakor*, = 'lotsati'), *lotsor* ('beldurti')
jeloskor ('fidagaitz'), *mesfidakor* (*jeloskor*-en adierazkide), *hauskor*
 ('apurkor') eta abar.

Beraz, egituraren aldetik zubererak ez darakusa hor beregisakotasunik non ez den, hitz horiekin aditzak egitea, *jeloskortü*, *ahalkortü* erraztasun haundiz.

(4) Gero *erauntsi*-ren erabilera beregisakoa da, lehenik *ukan*-ekin baita, bigarrenik orainaldiaz kanpo, xedezko geroaldian erabiltzen baita: *erauntsi-gei*.

Ari-rekin berdin (ik. *nabi* eta abar) beti *izan* erabiltzen da, aditz nagusiaren araua kontutan hartu gabe, eta euskalki horretan ezin da esan.

**ebia ari dü*, baina, *ebia ari da*.

Kari, berriz, bi gisatara azter ditekete *-(k)ari* moduan edo *-kari* (*ka* + *ari*); bigarrenaren jakile da zubereraz *-ka* atzizkia: *egürka*, *zurka*, *arrantzüka*, 'ekintzaren erakusgarri' eta *egürkara*, *zurkara*, *arrantzükara* 'ekintzaren norabidea' adierazten duena.

(5) Latinetik hartu dugunean *-ari* gure hizkuntzaren senera bildu dugu dakigunez espainierak ez baitu *trabajador* hitzetik **adorar* aditzik sortu, ez eta frantsesak *travailleur*-etik, **ewer* aditzik.

Zoritzarrez gaur erdara mailegatzen dugunean ez gara ez hitz, ez atzizkietara mugatzen, baina aintzina idazle zabar, itzultzaile baten lumapean aurkitzen delako gurea ez den morfosintaxisa onartzen halaxe geroago eta gehiago *erdal eredura* esaten baitugu *modelo erderikoa* gogoan. Zorionezko *-al*, *Iparaldean gutxi sartua* zen eta zubereraz idazle txarrenen lumapean *korporal* eta *ispiritual*, eta naski *normal* dena normal irakurtzen baldin bazen, oraingo modaz *erdal eredu*: gorputzaren zatiak, *zati korporalak* eta gorputzezko harremanak, *erlazio korporalak*; euskarak zeukan sorkuntza ahalbideak kurtsikeriaz moztu nahiz.

Gero galdera aspaldikoa, zergatik *-al* gaztelaniazkoa eta ez *-el* gehienetan frantsesak darabila —frantses ekoizpenen boikota bazter utzita— bata nahiz bestea entzuten dira euskara, *artifizial* eta *artifiziel* eta bigarrena ez da euskal fonetikaren etsaia, ezin jasanezkoa entzuten den bezala. *Al* euskaraz badago, baina *-ara*-tik dator. Larramendirengan hasita badira vasco-hispanistak euskara batuaren aitzakian *euskerdera* ematen digutenak orozgain, unibertsitari-ikasle jakintzaotsezko mordoilo horretan hitzegiten eta idazten digutenek. Ez ote da egokiago bizkaiera eta zubereraren aberastasunak biltzea —ez baitira hitzberriak— gaztelaniaren hiztegi guztia 'euskerdara' igarotzeko ordez.

Erauntsi-ren kasua bitxiago da, zeren ez baita atzizkia ta *ari*-ren lekua har dezakeen; bere beste adierazia haro ta eguraldi hiztegian aurki genezake: *el(h)ür erauntsi*, *ebi erauntsi*, *harri erauntsi*, *barazuza* edo *tzitzer erauntsi*. *Erauntsi*-ren erabilera bikun horrek suposa lezake, eguraldiaren aldaketak norbaiti egoizten zaizkiola, *egile* bat daukatela erabileraz, *ari* baina mugatuago da⁴.

Erauntsi eta *ari*-ren sema berdinen artean egiteko baten errepikapena balegoke, zeren euriak iraupenezko izatea baldin badu, halaber *erauntsi* ('gelditu gabe hitzegin L.') eta ('gelditu gabe kanpaiak, musikak jo'). Halere *erauntsi-k*, 'jasa, zaparrada, indriska' adierazia baldin badu ere horrek ez du baztertzen, *ebia ari da* esatea⁴. *Erauntsi*-ren konotazio horrek, beharbada, *iraun* aditzarekin zerikusia du.

Bai, *-ari* atzizkia latinetik etorria izateak ez du inolako garrantzirik, gure hizkuntzak mailegatzean bere egitura ta morfo-sintaxis legeak ez baititu hautsi ez eta murriztu, ia erabilera batzutan jatorrizkoarekin ez du asko ikustekorik⁵.

1.c. *Erdarazko 'que tiende a' 'qui a tendance à'*

Adierazteko, gaitzespen arin batez, beste atzizkia daukagu euskaraz eta zubereraz ere bizi-bizirik dagoena, *-kor*, eta horrek ez du aditzik eman, orainarte, ez bait **kortu* aditzik agertu, baina bai

aholkor (*ahalgakor*, = 'lotsati'), *lotsor* ('beldurti')
jeloskor ('fidagaitz'), *mesfidakor* (*jeloskor*-en adierazkide), *hauskor*
 ('apurkor') eta abar.

Beraz, egituraren aldetik zubererak ez darakusa hor beregisakotasunik non ez den, hitz horiekin aditzak egitea, *jeloskortü*, *ahalkortü* erraztasun handiz.

(4) Gero *erauntsi*-ren erabilera beregisakoa da, lehenik *ukan*-ekin baita, bigarrenik orainaldiaz kanpo, xedezko geroaldian erabiltzen baita: *erauntsi-gei*.

Ari-rekin berdin (ik. *nahi* eta abar) beti *izan* erabiltzen da, aditz nagusiaren araua kontutan hartu gabe, eta euskalki horretan ezin da esan.

**ebia ari dü*, baina, *ebia ari da*.

Kari, berriz, bi gisatara azter diteke *-(k)ari* moduan edo *-kari* (*ka* + *ari*); bigarrenaren jakile da zubereraz *-ka* atzizkia: *egürka*, *zurka*, *arrantzükä*, 'ekintzaren erakusgarri' eta *egürkara*, *zurkara*, *arrantzükara* 'ekintzaren norabidea' adierazten duena.

(5) Latinetik hartu dugunean *-ari* gure hizkuntzaren senera bildu dugu dakigunez espainierak ez baitu *trabajador* hitzetik **adorar* aditzik sortu, ez eta frantsesak *travailleur*-etik, **ewrer* aditzik.

Zoritzarrez gaur erdara mailegatzen dugunean ez gara ez hitz, ez atzizkietara mugatzen, baina aintzinako idazle zabar, itzultzaile baten lumapean aurkitzen delako gurea ez den morfosintaxisa onartzen halaxe geroago eta gehiago *erdal eredura* esaten baitugu *modelo erderikoa* gogoan. Zorionezko *-al*, Iparraldean gutxi sartua zen eta zubereraz idazle txarrenen lumapean *korporal* eta *ispiritual*, eta naski *normal* dena normal irakurtzen baldin bazen, oraingo modaz *erdal eredu*: *gorputzaren zatiak*, *zati korporalak* eta *gorputzezko harremanak*, *erlazio korporalak*; euskarak zeukan sorkuntza ahalbideak kurtsikeriaz moztu nahiz.

Gero galdera aspaldikoa, zergatik *-al* gaztelaniazkoa eta ez *-el* gehienetan frantsesak darabila —frantses ekoizpenen boikota bazter utzita— bata nahiz bestea entzuten dira euskara, *artifizial* eta *artifiziel* eta bigarrena ez da euskal fonetikaren etsaia, ezin jasanezkoa entzuten den bezala. *Al* euskaraz badago, baina *-ara*-tik dator. Larramendirengan hasita badira vasco-hispanistak euskara batuaren aitzakian *euskerdera* ematen digutenak orozgain, unibertsitari-ikasle jakintzaotsezko mordoilo horretan hitzeginen eta idazten dituztenek. Ez ote da egokiago bizkaiera eta zubereraren aberastasunak biltzea —ez baitira hitzberriak— gaztelaniaren hiztegi guztia 'euskerdara' igarotzeko ordez.

Hirur kasu horietan, biek lege berdina jarraitu dute dirudienez.

-ari, ari, arizale: /-kari, karitu, kari.

-koi, koitü, koi.

atzizkitik aditzera (agian) eta aditzetik izenlagunera⁵. *K* fonetikarien arauera epenttikoa dugu, eta batzutan atzizkitik etorritako hitzak gordetzen du; horregatik susmoa dut *k*-rekin hasten diren beste aditz edo izen batzu ez ote diren, atzizki jatorrizkoak, beste euskalkietan *era/ker*a, *ente/kente* eta abar. Zer esanik ez *tegi/hegi*, *toki/hoki* badira zubereraz eta beste euskalkitan *alde/talde*, *arte/tarte*⁶.

2. Xedezko geroaldia

Gei (e.b.-*gai*) atzizki erabiltzen da zubereraz ere: *apezgei* ('seminarista'), *bedezigei* ('mediku ikasle') *emaztegei*, *senargei*, euskaraz gehienetan ohi den egituraz baina *gei* hitz askatu bilakatu da, xedezko geroaldia hartuz gure euskalki honetan:

gei dü 'joateko gogo

geietan da 'joatekotan dago'⁷

hemen *gei* izen egintzetan badago, 'destinado a' adierazizi itzul genezake morfo-sintaxisaren gatik

eskolarako geia dü: edo *eskolalako geitü dü*⁸.

Erabilera honen gaia ez da maiz aipatu, nahiz. Zuberetatik kanpo Ekialdeko Bena-farreraz badagoen.

Beraz joskera aldetik, ez balitz aski, Zuberotarrek zalantza bat izan dute, geroaldiaren erabileran: euskaldun gehienek analisikoak hartzen zituztelarik, *izan* ta *ukan* zubereraz *-te*, *teke*, itxurapean begiratu dira, gero beste aditzekin euskara orokorran, *-ren* ta *-ko* analisikoak onartu, xedezko geroaldi horrekin nabardurak metatuz, Santa Grazin gorde diren moduan.

(6) Duda-mudan gaude, ordea, aditz batzuen jatorriaz ta atzizkiekin izan dezaketen askazitasunaz, bereziki semantika alor hurbileko daudenean, hala nola *xeheki/xehekatü* (Z.), *xehatu* (L.N.) alde batetik, *k(h)en*, *k(h)entü* (Z.) bestetik.

Xehatu, izenlagun den *xebe*-tik etorri liteke baina atzizki bat badago, 'txikitu, txiki', adierazi berdina-rekin eta 'apur' bezala erabiltzen dena berdin barne-hizki gisa, *-xe*, *-txe*. Hemen ez dira gauzak hain argi *xebe*-ren jatorria L. Mitxelena jarraituz *xene/zene* bailitzateke; orduan, akitanar *zeni*, euskara *zeinko*, *seinko* lizateke, gaurko *seintxu* (B.).

Ken -ekin erro gisa, eman genezake *-ke* atzizki gabetzailea, eta zubereraz lekukotasuna badu *ahalke* (lotsa) hitzean (ikus ere *dünthü* antonimoaren kasua).

Edukitasunaren alor horretan, *-kide*, *-kin*, *-kidin* ikusi behar dira.

(7) Morfosintaxia lagungarri zaigu adierazien bereizteko, hitza erabiltzeko, entzuteko garaian:

laneala gei dit: *-ala* + *gei* + \emptyset + *ukan*

lanealako geia da: *-alako* + *gei* + *a* + *izan*

Naski lehena itzul liteke 'tengo la intención' bigarrena 'está destinado a'.

(8) *Geitü*, aditzaren erabilera oso estua, hertsia da zeren derrigorrez *-ko*, *rako*, *-lako* behar baitu

semea etxeko geitü dizügü

arropa hori lanealako geitü dit

Beraz 'destinado a' adieraziarekin bakarrik erabiltzen da *geitü*, ez 'gogo

daukat' esangurarekin. Beraz *-rako geitü*, *-rako geia izan*-en aldaera da, lehena *ukan*-ekin bigarrena izanekin erabiliak.

Hitz horrekin *-ari*-rekin bezala ez gara, izenlagun eta izenera heldu, (ez da erra-
ten **dün bat*, baina aditz batekin *düan bat/daukan bat*). Halere erdi-pleonasma den
hitz elkartua badugu (?) *ükendün*.

6. Lekukoak: *toki/hoki, tegi/hegi, pe/be*

Badirudi (*h*)*oki* ta (*h*)*egi* atzizkiek bide berdina segitu dutela eta *t* epentetikoa
erabileraz bildu hala nola *ikas + etxe = ikastetxe, haritz + hegi = hariztegi*; Zuberoan
ordea itxura zaharpean *hoki* eta *hegi* bizi dira

Hoki-k behintzat *toki*-rekin zerikusia dauka,

– *Ez nük ene hokian* ('ez nuk nere aldarte onean') Bitxi dena, *toki* hitz askatu
bezala ez dago zubereraz nahiz hitz elkartuetan agertu: *ketoki, egürtoki, ihitoki*; ia
beti teilturik ez daukan, edo teiltua kontutan edukitzen ez duen lekua, 'lekü bat'
adierazten du.

Hegi-k izenkideak ditu zubereraz, *muñoa* adierazi batekin, *muga* adierazi bate-
kin (*Nafar hegia*), baina *heipe* itxurapean, enparantza baten inguruko portikua adie-
razi nahi du. Gehienetan *tegi* teiltatudun aberetegi eta jendetegi da: *behitegi, ardite-
gi, xerritegi*.

Tegi soila agertzen da zubereraz, *thegi* itxuraz eta egoitza esan nahiz¹¹. *Pe*,
atzizki ta hitza ta zubereraz, azken kasu horretan 'behera, behealdia, bekoaldi'-ren
lekuan

Pe hortan 'hor behean'

Pekoa 'beherekoa'

Zeren *behera* zubereraz baita 'bekoalderantz, beheiti'. Bestalde naski, atzizki
bizi haundia dauka: *bürüpe, besape, zankape, üzküpe, esküpeko, ohepeko, ma-
hainpeko, mendipeko* eta holako.

Ondorioz

Lehenik esan behar da, ezaugarri horiek zubereraz kanpo, beste atzizkirekin
gertatzen direla, jakina, hala nola gipuzkeraz eta euskara batuan: *-zale* eta *zaletu*,
zioak, tasunak, kerak eta abar.

Agian, euskaratik kanpo beste hizkuntza askotan gertatzen da, ez da gaurko gaia.

Atzizkiekin, ezagutzen ditugun neurrian eta zahartasunean, bizpalaur joera
daude:

1. Hitz askatuak ematea, aditz, izenlagun
(*Zaletu, (G.) koiütü, karitü, gei (Z.)*)
2. Hitz askatu baina izena ere
(*Zio, tasun, kide (G.) hoki, hegi (Z.) khide, khente (Z.)*).
3. Aditza bakarrik
(*Düntü, khentü (?) (Z.) Ari(d)*).

gero ez da erraza esatea zenbateraino hitz askatuak diren *arte/tarte, aro/haro, alde/
talde, -bera/bera* eta ez ote ditugun aitzizki izandakoen artean sartu behar.

(11) *Thegi* erabili da, elkarte egoitza esateko XIX mendean (ik. gaurko *euskaltegi*) eta Harginbeltzen
'loge' delakoak aipatzeko (*Ziberoako almanaka, 1897, Uskaldünaren güthüna, 1895*); gaur; *thegiak*
hüstü 'kortak garbitu, txerritegiak garbitu' esangura luke.

Badirudi, halere, ez orain ez lehen atzizki erabileratik kanpo —geuk dakigunez— jalgi ez direnak: *-ada*, *-di* (ik. *doi*, *toki?*), *-gin* (?) *-kal*, *-keta*, *-kin*, *-gaz*, *-tar*, *zu/tsu*, *-koitz*, *-kor*, *-gailu*, *-men*, *-xka* eta beste.

Hizkuntza batek behar baitu, ez bakarrik mailegatu, baina bere aberastasunak oro egari: hona zubereraren xotiltasun batzu, denen onuragarri nahi genituzkeenak, gei badugu gure euskara ahalik eta zehatz, jori eta ederrena izan dadin, bereziki literatura eta liburugintzan saiatzen direnentzat. Gero badakigu eta ez genuke nahi beste euskalkiei gain jarri; ez da egoki, ordea morfologiaren bilakera iturri hori agor dadin eta atzizkiez ez gaitezen balia hitz berriak egiteko, gure aurrekoek egin zituzten lakoak. Ea zelan erantzungo diguten idazleek gure ekarpenei? Erabilpen *ziona* sortzen bada ez dudala alferretan lanean *erauntsi* irudituko zait¹².

(12) Gai honekin ez da urrentzen, baina gure hizkuntzaren sorkuntza, harkuntza, aldakuntza ahalbide batzu argitu nahi izan dut, besterik ez.